

GLOBALLASHUV SHAROITIDA YAQIN SHARQ ARAB DAVLATLARI MILLIY IDENTIKLIK SIYOSATI

Aziz Rizayev

Siyosiy fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)

TDSHU mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada arab davlatlarida milliy identiklikning shakllanishi tarixiy-siyosiy jarayonlar o'zaro kesishgan murakkab makonda vujudga kelgan dinamik siyosiy-konstruktiv fenomen sifatida talqin etilgan. Maqolada XX asr boshlarida amalga oshirilgan kolonial geosiyosiy jarayonlar, ma'muriy-hududiy chegaralarning belgilanishi hamda ularning mintaqa davlatchiligi va jamoaviy o'zlik rivojiga ko'rsatgan uzoq muddatli oqibatlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek, postkolonial davlat qurilishi jarayonida sekulyar milliylik, panarabizm va islomiy legitimatsiya kabi mafkuraviy loyihalar ijtimoiy parokandalik va etnokonfessional xilma-xillik sharoitida shakllangani bois, milliy identiklik rejimlarining barqaror emasligi tarixiy manbalar va ilmiy yondashuvlar asosida asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: milliy identiklik, identiklik siyosati, arab mamlakatlari, arab-musulmon diskursi, til siyosati, madaniy integratsiya, siyosiy barqarorlik, sivilizasion yondashuv, metodologiya, institutsional tahlil.

Аннотация: В статье формирование национальной идентичности в арабских государствах интерпретируется как динамичный политико-конструктивный феномен, возникший в сложном пространстве пересечения историко-политических процессов. В работе на научно-теоретическом уровне анализируются колониальные геополитические процессы начала XX века, формирование административно-территориальных границ, а также их долгосрочные последствия для развития государственности и коллективной идентичности в регионе. Кроме того, обосновывается, что в процессе постколониального государственного строительства такие идеологические проекты, как секулярный национализм, панарабизм и исламская легитимация, формировались в условиях социальной фрагментации и этноконфессионального многообразия, что обусловило нестабильность режимов национальной идентичности.

Ключевые слова: национальная идентичность, политика идентичности, арабские государства, арабо-мусульманский дискурс, языковая политика, культурная интеграция, политическая стабильность, цивилизационный подход, методология исследования, институциональный анализ.

Abstract: *This article interprets the formation of national identity in Arab states as a dynamic political-constructivist phenomenon that emerged within a complex space shaped by the intersection of historical and political processes. At a theoretical and analytical level, the study examines the colonial geopolitical processes of the early twentieth century, the delineation of administrative and territorial boundaries, and their long-term consequences for state-building and the development of collective identity in the region. Furthermore, it argues that during the post-colonial state-building process, ideological projects such as secular nationalism, pan-Arabism, and Islamic legitimization evolved under conditions of social fragmentation and ethno-confessional diversity, which contributed to the instability of national identity regimes.*

Keywords: *national identity, identity politics, Arab states, Arab-Muslim discourse, language policy, cultural integration, political stability, civilizational approach, research methodology, institutional analysis.*

Arab mamlakatlarida milliy identiklikning shakllanish jarayoni siyosiy hokimiyat institutlari, madaniy anʼanalar va sivilizatsion merosning asrlar davomidagi oʻzaro taʼsiri natijasida vujudga kelgan murakkab tarixiy-siyosiy konstruksiya sifatida namoyon boʻladi. Mazkur jarayonda anʼanaviy ijtimoiy tuzilmalar bilan modernizatsiya tendensiyalari, diniy qadriyatlar bilan dunyoviy mafkuraviy qarashlar, shuningdek, mustamlakachilik tajribasi va milliy suverenitetni qoʻlga kiritish uchun olib borilgan siyosiy kurash oʻzaro chatishib ketgan. Natijada arab jamiyatlarida jamoaviy oʻzini anglashning yagona emas, balki tarixiy, ijtimoiy va siyosiy sharoitlarga mos holda shakllangan xilma-xil identiklik modellari yuzaga kelgan. Ushbu modellar milliy davlat qurilishi, mafkuraviy legitimatsiya va siyosiy barqarorlikni taʼminlash jarayonlarida muhim oʻrin egallagan.

Arab davlatlarida milliy identiklik muammosi tabiiy etnik, lisoniy yoki madaniy birdamlik oqibatida emas, balki asrlar davomida amalga oshgan tarixiy-siyosiy transformatsiyalar taʼsirida shakllangan murakkab konstrukt sifatida namoyon boʻladi. Mintaqada milliy oʻzlik rivojlanishi zaif institutsional asosga ega davlatchilikning shakllanishi, imperiya tuzilmalarining parchalanishi, kolonial chegaralarning sunʼiy xarakteri, qabilaviy va konfessional jamoalarning barqarorligi hamda hukmron elitalarning modernizatsion strategiyalari taʼsirida yuz berdi. Shu sababli arab davlatlarida Yevropa tarixida kuzatiladigan “millat-davlat” modelidan farqli oʻlaroq, koʻproq “davlat-identiklik” mantigʻi hukmronlik qildi¹⁹¹. Yaʼni davlat milliy identiklikni shakllantiruvchi asosiy subʼekt

¹⁹¹ Dawisha A. Arab Nationalism in the Twentieth Century: From Triumph to Despair. – Princeton: Princeton University Press, 2003. – 340 p.

vazifasini bajardi. Professor I.D.Zvyagelskaya¹⁹² ta’kidlaganidek, mintaqada identiklik hech qachon tugal shakllangan o‘zgarma kategoriya bo‘lmagan, aksincha, siyosiy makonning o‘zgaruvchan konfiguratsiyalari, elita manfaatlari va tashqi ta’sirlar o‘zaro kesishuvida doimiy ravishda qayta konstruksiya qilinadi.

Imperiya merosi Yaqin Sharqda milliy identifikatsiyaning dastlabki institutsional tartibni belgilab bergan. Usmoniylar va qisman Safaviylar imperiyalari davrida mintaqadagi ijtimoiy tuzilma milliy yoki etnik tamoyillarga emas, balki konfessional-huquqiy mezonlarga asoslangan. Usmoniylarning millat tizimi doirasida jamiyat diniy jamoalar, ya’ni musulmonlar, xristianlar, yahudiylar va boshqalar asosida tasniflangan. Fuqarolik tushunchasi diniy mansublik bilan uyg‘unlashtirilgan.

Imperiyaning ma’muriy-hududiy chegaralari ko‘p hollarda etnik tarkib va tarixiy-madaniy voqealarga mos kelmagan. Xususan, Iroq tarixan Basra, Bag‘dod va Mosul kabi ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan turlicha rivojlangan viloyatlardan tarkib topgan bo‘lib, ular o‘rtasida muayyan mintaqaviy farqlar mavjud bo‘lgan. Hozirgi Suriya, Livan, Iordaniya hududlarini o‘z ichiga olgan Bilad ash-Sham mintaqasida shahar va qishloq aholisi, qabila jamoalari va konfessional guruhlar o‘rtasidagi farq mahalliy va jamoaviy identiklikni mustahkamlashga xizmat qilgan. Biroq Arabiston yarim orolida esa hukmron qabilaviy tuzum markazlashgan davlatchilik shakllanishni cheklagan. Ayrim tadqiqotchilar imperiya umumislomiy sivilizatsion o‘zlik uchun muayyan institutsional poydevor yaratganini ta’kidlaydilar. E.Said, F.Fanon, F.Xallidey¹⁹³ zikr etgan “ummat” tushunchasi diniy-axloqiy hamjihatlikni o‘zida ifodalagan bo‘lsa-da, milliy-hududiy siyosiy birlik va fuqarolik g‘oyasini shakllantirish institutsional salohiyatiga ega emas edi. Shu sababli XX asr boshlarida milliy davlatchilik loyihalari kun tartibiga kelganda, ularni legitimlashtiruvchi tarixiy-institutsional poydevor deyarli mavjud bo‘lmagan.

XX asr boshlari kolonial rejalashtirish jarayoni mintaqaning etnik, qabilaviy va konfessional tuzilmasini inobatga olmagan holda yangi siyosiy chegaralarni belgilab bergan. 1916-yildagi Sayks-Piko maxfiy kelishuvi va undan keyingi Fransiya mandat hududlari (Livan va Suriya) va Buyuk Britaniya protektoratlari (Iroq, Transiordaniya, Falastin) natijasida shakllangan siyosiy chegaralar ko‘proq metropoliyalarning geosiyosiy manfaatlarini aks ettirib, ichki demografik va madaniy realliklar bilan uzviy bog‘lanish kasb etmadi. Livanda 1943-yili qabul qilingan “Milliy kelishuv” konfessional prinsipga asoslangan holda davlat lavozimlarini diniy jamoalar o‘rtasida taqsimlashni

¹⁹² Ближний Восток: политика и идентичность / под ред. И.Д.Звягельской. – М.: Аспект Пресс, 2020. – 336 с.

¹⁹³ Саид Э. Ориентализм / пер. с англ. – СПб.: Русский мир, 2005. – 368 с.; Fanon F. The Wretched of the Earth / Transl. by C.Farrington. – New York: Grove Press, 1963. – 320 p.; Halliday F. The Middle East in International Relations: Power, Politics and Ideology. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 374 p.

institutsionallashtirdi. Prezidentlik maronit xristianlarga, bosh vazirlik sunniylarga, parlament spikerligi shia vakillarga berildi. Ushbu tizim konfessional identikliklarni siyosiy identikliklarga transformatsiya qilib, fuqarolik prinsipiga asoslangan milliy o‘zlikni shakllantirishni murakkablashtirdi.

Iroq misolida Britaniya mandati doirasida 1920-yillarda yaratilgan davlat Usmoniylar imperiyasiga kirgan viloyatlarni (Basra, Bag‘dod, Mosul) birlashtirish asosida qurilgan edi. Ya’ni shimolda kurdlar, markazda sunniy arablar, janubda shialar yashaydigan hududlar geostrategik manfaatlar asosida yagona siyosiy identiklikka birlashtirildi. Ushbu geterogen tuzilma uzoq muddat institutsional beqarorlik va identifikatsion ziddiyatlarning asosiy manbaiga aylandi. Suriya va Livan hududlari Fransiya mandati ostida bo‘linishi “Katta Suriya” g‘oyasi hamda mintaqaviy arab identikligining inqiroziga va millat-davlat loyihalari alohida rivojlanishiga olib keldi. B.Anderson¹⁹⁴ o‘zining “Tasavvurdagi jamoalar” asarida kolonial chegaralarning milliy identikliklarni shakllanishidagi ziddiyatli rolini tahlil qilgan. Yaqin Sharqda siyosiy va madaniy hududlar xaritalari o‘rtasidagi struktur nomuvofiqlik keskin namoyon bo‘ldi.

Milliy identiklikning siyosiy mazmuni, birinchi navbatda, hukmron elitalar tomonidan amalga oshirilgan davlat qurilishi strategiyalari orqali shakllandi. Yaqin Sharq arab davlatlarida XX asr o‘rtalarida milliy o‘zlikni siyosiy-konstruktiv ravishda yaratishning asosiy uch modeli namoyon bo‘lgan: sekulyar milliylik, panarabizm va islomiy legitimatsiya.

Misrda Muhammad Ali sulolasi davridan (1805-1953-yillar) “misrchilik” yoki “egiptizm” deb yuritilgan konsepsiya shakllana boshlagan bo‘lib, u qadimgi fir‘avnlr davlati merosini zamonaviy milliy identiklikning ramziy poydevori sifatida talqin qilishga qaratilgan edi. Misrda Jamol Abdunnosirning prezidentlik davrida Misr milliy identikligi avvalo “egiptizm”, keyin esa panarabizm ideallari asosida qayta ifodalangan. 1956-yilda Suvaysh kanalining milliylashtirilishi, 1958-1961-yillarda Misr va Suriya o‘rtasida “Arab Birlashgan Respublikasi” tashkil etilishi va Isroilga qarshi harbiy-siyosiy kurash panarab identikligining asosiy ramzlariga aylandi. Biroq 1967-yilgi Arab-Isroil urushidagi mag‘lubiyat panarabizmning g‘oyaviy va siyosiy jozibasini keskin zaiflashtirib, milliy-davlat asosidagi identiklik modelining yana ustuvor ahamiyat kasb etishga ta’sir qildi.

Suriya va Iroqda yetakchilik qilgan “Baas” partiyasi Mishel Aflaq g‘oyalaridan kelib chiqib, milliy identiklikni “birlik, erkinlik, sotsializm” shiori asosida yuqoridan pastga yo‘naltirilgan mafkuraviy mobilizatsiya orqali shakllantirishga intildi. Ammo mazkur davlatlardagi joriy etnik va konfessional voqeliklar mamlakat rahbariyati tomonidan

¹⁹⁴ Андерсон Б. Воображаемые сообщества: размышления об истоках и распространении национализма / Пер. с англ. В.Николаева. – М.: Кучково поле, 2016. – 416 с.

e'tibordan chetda qoldirilgani bois davlat barqarorligi ko'p hollarda repressiv mexanizmlar orqali ta'minlangan. Suriyada prezident Hofiz Asad (1970-2000-yillar) konfessional ozchilik bo'lmish alaviylarga va Iroqda prezident Saddam Husayn (1979-2003-yillar) kam sonli sunniylar guruhlariga tayangan holda davlatni boshqargan. Bunda shia mazhabi vakillari va etnik kurdlar siyosiy jarayonlarda to'liq sub'ekt sifatida namoyon bo'lish imkoniyatidan mahrum etilgan. Bu holat milliy identiklik loyihalarining inklyuzivlik darajasini cheklab, etnokonfessional bo'linishlarni yanada chuqurlashtirgan.

Iordaniyada monarxiya o'z legitimligini sulola tarixi, nasab (payg'ambar avlodiga bog'liqlik), qabilaviy elitalar bilan kelishuvlar hamda diniy ramzlarga tayangan holda qurgan. Buning natijasida Iordaniyada milliy identiklik sulolaviy-muqaddas ramz va zamonaviy davlat institutlari uyg'unlashuvi asosida gibrid shaklda ifodalangan. Hoshimiylar sulolasi misolida qabilaviy elitalar bilan "patron-klient" munosabatlari va nisbatan pragmatik tashqi siyosat Iordaniyani mintaqaning barqaror monarxiyalaridan biriga aylantirgan.

Siyosiy elita milliy-madaniy loyihalarni ilgari surish orqali an'anaviy ijtimoiy tuzilmalarni transformatsiya qilishga intildi, biroq ko'p hollarda qabilaviy va konfessional identikliklar milliy o'zlikka nisbatan ustuvorlik qilgan. Zero, Yaqin Sharq jamiyatlari "Etnokonfessional bo'lingan jamiyatlar" deb tavsiflanadi. Bunda etnik va konfessional guruhlariga bo'lgan loyallik milliy bog'liqliklardan ustunlik qiladi, chunki amerikalik siyosatshunos olim A.Leyphart tomonidan ilgari surilgan konsotsiativ demokratiya nazariyasiga ko'ra, mazkur jamiyatlarda barqarorlik elita o'rtasidagi kvota, koalisiya va "katta kelishuvlar" orqali ta'minlangan¹⁹⁵. Livanda konfessional konsensus tizimi aynan shunday modelning klassik, ammo muammoli namunasiga aylangan. Suriya va Iroqda esa institutsional mexanizmlar emas, balki kuch va xavfsizlik apparatlari orqali jamiyatni avtoritar barqarorlashtirish amalga oshirilgan.

Yaqin Sharq mintaqasida qabilaviy, konfessional va etnik tuzilmalar arab milliy identikligini shakllantirishda doimiy ravishda raqobatdosh o'zliklar markazlari sifatida namoyon bo'lgan. Iordaniyada qabilaviy loyallik tarixan davlatga sadoqatdan kuchliroq ijtimoiy bog'lanish shakli sifatida saqlanib kelgan. Iordaniyada Hoshimiylar sulolasi Arabiston yarimorolidan ko'chib kelib, mahalliy qabilalar bilan ittifoqlar tuzish asosida ushbu mintaqada o'z legitimligini mustahkamlagan va mazkur ittifoqlar davlat barqarorligining institutsional poydevoriga aylangan. Shu jumladan, Livanda konfessional mansublik fuqarolik identikligiga qaraganda ustuvorlikka ega bo'lib, siyosiy tizim sunniy, shia, maronit, druz va boshqa jamoalar o'rtasidagi kvotalar va kelishuvlar asosida qurilgan.

¹⁹⁵ Lijphart A. Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration. – New Haven: Yale University Press, 1977. –248 p.

Etnik xilma-xillikni potensial resurs sifatida talqin qilish mumkin, biroq u faqat inklyuziv fuqarolik konsepsiyasi va plyuralistik davlat modeli mavjud sharoitda samara beradi. Zero, aks holda xilma-xillik milliy loyihalarning parchalanishiga va raqobatdosh identikliklar shakllanishiga turtki beradi.

Postkolonial voqelik va globallashuv jarayonlari Yaqin Sharq arab davlatlarida milliy identiklik rivojlanishini XX asr ikkinchi yarmidan yangi bosqichga ko'tardi. 1967-yildagi Arab-Isroil urushidagi mag'lubiyat arab dunyosida panarabizm g'oyasining siyosiy jozibadorligini zaiflashtirib, milliy-davlat identiklik modellarining qayta kuchayishiga olib keldi¹⁹⁶. 1970-1990-yillari arab davlatlarida qayd etilgan diniy ekstremistik kayfiyatlarning kuchayish to'liqini modernistik dunyoviy loyihalar ta'siri cheklanganligini ko'rsatib, jamiyatda identiklikning diniy formatiga bo'lgan talabni oshirdi va milliy o'zlikning islom diniga xos ramzlar bilan uyg'unlashgan muqobil modellarini shakllantirgan. Kolonial va postkolonial davlatlardagi legitimlik inqirozi hamda arab davlatlarining tashqi homiylarga AQSh, Buyuk Britaniya, Fransiya, Rossiya (SSSR) bog'liqligi milliy suverenitet narrativini zaiflashtirdi va milliy identiklik tashqi kuchlar bilan munosabatlar nigohida talqin qilinishiga olib keldi.

Arab davlatlaridagi neft zaxiralari mintaqani jahon geostrategik raqobatining ustuvor nuqtasiga aylantirdi. Sobiq Sovet Ittifoqi parchalanganidan keyin AQSh Yaqin Sharqda asosiy tashqi ta'sir kuchiga aylanib, mintaqaning siyosiy arxitekturasiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi aktor sifatidagi o'rnini yanada mustahkamladi. 1991-yildagi "Sahrodagi bo'ron" harbiy amaliyoti va 2003-yildagi Iroqqa bostirib kirish natijasida prezident Saddam Husayn hokimiyatdan chetlashtirildi, ammo bu jarayon davlat institutlarining yemirilishi, hokimiyat vakumining yuzaga kelishi va jamiyatdagi etnokonfessional tartibsizlikning chuqurlashishiga olib keldi. Buning oqibatida Iroqdagi hokimiyat inqirozi "Islom davlati" kabi radikal ekstremistik tuzilmalarning paydo bo'lishiga asos yaratdi. Bu holat postmustamlakachilik davridan meros qolgan ichki ziddiyatlar nafaqat milliy, balki mintaqaviy va global xavfsizlikka tahdid omiliga aylanishi mumkinligini ko'rsatdi.

XX asr oxiri va XXI asr boshlari arab davlatlaridagi identiklik siyosatining mazmuni sezilarli darajada o'zgargani kuzatildi. Mediatizatsiya, transmilliy kommunikatsiya vositalari, diasporalar faolligining ortishi va gibrid identiklik modellarining shakllanishi arab jamiyatlarining o'zini anglash jarayonlariga yangi xususiyatlar kiritdi. Sun'iy yo'ldosh orqali efirga uzatiladigan telekanallar, ayniqsa, 1996-yilda ish boshlagan Qatarning "Al-Jazira" axborot kanali arab ommaviy kommunikatsiya maydonini qayta shakllantirib, umumarab siyosiy debatlar uchun yagona platformani yaratdi. Mark Lynch ta'kidlashicha,

¹⁹⁶ Dawisha A. Arab Nationalism in the Twentieth Century: From Triumph to Despair. – Princeton: Princeton University Press, 2003. – 340 p.

mazkur kanallar arab dunyosida “arab axborot makoni”ni vujudga keltirib, umumarab media diskursi uchun yagona muloqot maydonini yaratdi¹⁹⁷. Internet va ijtimoiy tarmoqlar ommalashuvi arab davlatlaridagi siyosiy jarayonlarga yangi dinamika kiritdi. 2010-2012-yillar “arab bahori” davrida raqamli platformalar yoshlar uchun an’anaviy nazorat institutlaridan tashqaridagi alternativ maydonni yaratib, siyosiy va jamoaviy mobilizatsiyaning asosiy vositasiga aylandi. Shu tariqa raqamli jamiyat arab davlatlarida vujudga kelayotgan yangi identifikatsiya amaliyotlarining muhim manbai sifatida shakllandi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, quyidagicha xulosa qilish mumkin:

Arab davlatlarida milliy identiklikning shakllanishi davlat hokimiyati institutlari, siyosiy va diniy elitalar manfaatlar, konfessional va qabilaviy tuzilmalarning barqarorligi, shuningdek, mintaqaviy va xalqaro aktorlar ta’siri o‘zaro kesishgan murakkab tarixiy-siyosiy jarayon sifatida namoyon bo‘ladi. Misr, Suriya, Livan, Falastin va Iroq tajribasi mazkur nazariy xulosani tasdiqlab, arab dunyosida milliy identiklik yagona trayektoriya bo‘yicha emas, balki turli tarixiy, institutsional va ijtimoiy kontekstlar doirasida shakllangan ko‘p qirrali siyosiy fenomen ekanini ko‘rsatadi. Ushbu jarayonda kolonial va postkolonial davlat qurilishi tajribalari arab milliy identikligini institutsional jihatdan shakllantirgan muhim omil sifatida namoyon bo‘lib, mintaqaga xos “davlat-identiklik” mantig‘ining ustuvorligini belgilab bergan. Bunda davlat milliy o‘zlikni barpo etuvchi asosiy siyosiy aktor sifatida faoliyat yuritgan. Shu bilan birga, globallashuv jarayonlari va diasporalarning faollashuvi transmilliy identiklikning yangi shakllarini yuzaga keltirib, milliy o‘zlik mazmunini yanada murakkablashtirgan. Natijada Yaqin Sharq arab davlatlarida milliy identiklik barqaror, yakka holda shakllangan tuzilma emas, balki siyosiy inqirozlar, institutsional o‘zgarishlar va tashqi ta’sirlar sharoitida doimiy ravishda qayta talqin etiladigan dinamik tizim sifatida namoyon bo‘lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Андерсон Б. Воображаемые сообщества: размышления об истоках и распространении национализма / Пер. с англ. В.Николаева. – М.: Кучково поле, 2016. – 416 с.
2. Ближний Восток: политика и идентичность / под ред. И.Д.Звягельской. – М.: Аспект Пресс, 2020. – 336 с.

¹⁹⁷ Lynch M. The New Arab Wars: Uprisings and Anarchy in the Middle East. – New York: Public Affairs, 2016. – 284 p.

3. Бхабха Х.К. Место культуры / пер. с англ. – М.: Новое литературное обозрение, 2013. –285 с.
4. Геллнер Э. Нации и национализм / пер. с англ. Т.Бердиковой, М.Тюнькиной. – М.: Прогресс, 1991. –320 с.
5. Саид Э. Ориентализм / пер. с англ. – СПб.: Русский мир, 2005. –368 с.
6. Albrow M. The Global Age: State and Society Beyond Modernity. –Stanford: Stanford University Press, 1996. – 248 p.
7. Barber B.R. Jihad vs. McWorld: How Globalism and Tribalism Are Reshaping the World. – New York: Times Books, 1995. – 384 p.
8. Dawisha A. Arab Nationalism in the Twentieth Century: From Triumph to Despair. – Princeton: Princeton University Press, 2003. –340 p.
9. Fanon F. The Wretched of the Earth / Transl. by C.Farrington. – New York: Grove Press, 1963. – 320 p.
10. Halliday F. The Middle East in International Relations: Power, Politics and Ideology. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. –374 p.
11. Hinnebusch R. The International Politics of the Middle East. – Manchester: Manchester University Press, 2nd ed. 2015. –368 p.
12. Lijphart A. Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration. – New Haven: Yale University Press, 1977. –248 p.
13. Lynch M. The New Arab Wars: Uprisings and Anarchy in the Middle East. – New York: Public Affairs, 2016. –284 p.
14. Ohmae K. The End of the Nation State: The Rise of Regional Economies. – New York: Free Press, 1995. – 214 p.
15. Ritzer G. The McDonaldization of Society. – Thousand Oaks: Pine Forge Press, 1993. – 224 p.
16. Smith A.D. National Identity. Reno: University of Nevada Press, 1991. –p. 92.
17. Strange S. The Retreat of the State: The Diffusion of Power in the World Economy. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – 223 p.
18. Tilly C. Coercion, Capital, and European States, AD 990–1992. – Oxford: Blackwell, 1992. –261 p.